

Zoja Jaroszewicz

KSIEGOZBIORY PRYWATNE STAROWIERCÓW W POLSCE¹

Programowa izolacja społeczności starowierców, spowodowana racjami doktrynalnymi i dramatycznymi doświadczeniami historycznymi, uniemożliwiała badaczom dostęp do zbiorów zgromadzonych przez tę społeczność i dlatego wiadomości o nich są skąpe². Dopiero w latach 1980-1987 autorka zdołała, dzięki przychylności i pomocy niektórych starowierców³, opisać zawartość dwudziestu pięciu księgozbiorów prywatnych w trzynastu miejscowościach województwa olsztyńskiego i suwalskiego. Zebrany materiał, uzupełniony analizą repertuaru wydawniczego, pozwolił odtworzyć historię księgozbiorów zgromadzonych przez wyznawców "starej wiary" w dawnej Rzeczypospolitej, XIX-wiecznych Mazurach i ziemi suwalsko-sejneńskiej, w okresie międzywojennym oraz opisać ich stan obecny.

Podstawę księgozbiorów prywatnych stanowiły księgi rękopiśmienne i drukowane, przywiezione przez starowierców z Rosji. Były one, obok ikon, najcenniejszymi i często jedynymi rzeczami, jakie zabierali ze sobą uciekając przed prześladowaniami ze strony władz carskich i duchownych. Pierwsi starowiercy przybywający do kolonii na Wietce⁴ wywodzili się z emigrantów moskiewskich, głównie mieszkańców podgrodzia, duchownych świeckich (białyj) i zakonnych (czernyj klir). Z biegiem czasu Wietka stała się ważnym centrum handlowym, a mieszkający tam kupcy posiadali całe składy "staropieczatnych" ksiąg skupowanych za moskiewską granicą⁵. Rozprawdzali je nie tylko wśród liczącej około 40 tys. kolonii⁶, ale i poza jej granicami. Handel księgami i ikonami przynosił im ogrom-

ne dochody⁷. Należy przypuszczać, że to oni byli inicjatorami i odbiorcami drukowanych w Mohylewie psalterzy i czasosłowów⁸. Lilejew podaje, że do księgozbiorów starowierców trafiały też psalterze i czasosłowy o przeznaczeniu dydaktycznym, które w dużej ilości drukowano w Czernihowie⁹. Rozprowadzał je kupiec Erast Kadymin, za co w 1719 r. został skazany na katorgę¹⁰. Na Wietce mieszkali starowiercy, którzy sami byli autorami wielu utworów cieszących się popularnością wśród współwyznawców. Jednym z nich był czytany "ikonopisiec" (malarz ikon) Michaił Grigoriew, autor rozprawy "100 woprosow o Kriestie". A jego przyjaciel, Iwan Aleksiejew, bezpopowiec należący do wspólnoty diakonowców¹¹, autor książki "Istorija o biegstwujuszczem swiaszczenstwie" cieszył się wśród osadników, w latach siedemdziesiątych XVII w. sławą uczynnego człowieka. U działacza i obrońcy "starego Kościoła" prawosławnego, duchownego Froła Charytonowa, zatrzymanego przez władze carskie po powrocie do Polski w 1725 r. znaleziono 28 ksiąg, w tym 8 drukowanych i 20 rękopiśmiennych oraz liczne pisma. Druki i część rękopisów miała charakter religijny. Były to: oktoichy¹², mineje¹³, prołogi¹⁴, katechizmy i inne. Natomiast literatura starowerska składała się z wielu zeszytów ("tietradiej"), np. "O dwójepierstnom słożenii", "Rassużdienije snow cara Marmiera", "O posłanii Piłata w Rim", "O sotworienii mira"¹⁵. Nie była to duża biblioteka, jeśli porówna się ją np. z biblioteką przywódcy duchowego starca Siergieja zatrzymanego w 1722 r. w Tarskiej pustelni (na Syberii). Znaleziono u niego 35 drukowanych i 77 rękopiśmiennych ksiąg. Prawie wszystkie książki drukowane miały charakter religijny i pochodziły z różnych lat od 1605 do 1685 r., a niektóre nawet z 1705 r. z Kijowa i Mohylewa. Oprócz nich, posiadał 2 elementarze i 2 psalterze do nauki. Wśród ksiąg rękopiśmiennych, takich jak prołogi, triebniki¹⁶, mineje, triody cwiethoj i postnoj¹⁷ oraz "ksiąg do śpiewania" znaleziono literaturę polemiczną. Składały się na nią przede wszystkim różnego rodzaju komentarze "tołkowanija". Były to: "tołkowanije let ot sozdanija mira", "ob antichristie", "o pieriewraszczenii wiery pri Nikonie patriarchie", "o posledniem wriemieni i prziszestwii Christowie", "o apokalipsisie" i inne¹⁸. Księgi posiadali nie tylko duchowni. Musieli je także gromadzić i czytać święci starcy, pustelnicy, nawiedzeni "wybrańcy boży" tworzący nowe wspólnoty starowerskie. A tacy zamieszkiwali tereny dawnej Rzeczy-

pospolitej. Należeli do nich m.in. Teodozjusz Wasiljew, założyciel wspólnoty teodozjańskiej ("fiedosiejewskoje sogłasije") w Inflantach Polskich¹⁹, Hilarion, Nicefor Ławrinow i Paweł Grigoriew osiedli w dobrach Jana Chodkiewicza, głoszący zasady wspólnoty czarnobylców ("sogłasije czarnobylcew") oraz Teodozjusz (Wyrpin) przywódca wietkowskiej wspólnoty ("wietkowskoje sogłasije")²⁰. Poza duchownymi, kupcami, a nawet przedstawicielami rodów bojarskich²¹, największą grupę uciekinierów do Polski stanowili chłopię²². U nich również spotykano małe biblioteczki. Na przykład starowierca Michał Sierbjukow miał: "dwie miniei miesięcznych służebnyja, fiewrała do aprila miesiącew, po obrzezu wyzłoczenych, ustaw cerkownyj, dwa triebnika, psaltry²³ so wossledowanijem, dwa szestodniewa, minieja - czetia gienwaria miesiąca pisanaja w diest, a psaltry²⁴ w połdiest, itogo 10 knig. Knigi eti byli wsie czastiju staropieczatnyja, czastiju rukopisnyja i wsie do - Nikonowskija...²⁵ Łuppow opisuje kilka księgozbiorów chłopskich skonfiskowanych w Rosji. Liczyły one od kilku do kilkunastu pozycji. Zapewne podobnie było i na ziemiach polskich. Rękopiśmienne księgi i zeszyty zawierały wypiski z literatury religijno-polemicznej²⁴, wiersze, modlitwy, opowieści o męczeńskiej śmierci obrońców starej wiary i wczesnej historii Rosji²⁵. O tym, jakie księgi czytali starowiercy na początku XVIII w., daje nam wyobrażenie spis ksiąg, jakie musiał poznać misjonarz Iosif Rieszilow wysłany do Starodubia w celu nawracania starowierców na prawosławie. Oprócz ksiąg do nabożeństwa ("bożestwiennych knig"), przeczytał on ponad 50 innych. Były to: 1) Biblia. Ostrożskoj pieczati, 2) Jewangelije niedielnoje, tołkowoje, 3) Apostoł tołkowyj, piśmiennyj, 4) Apostolskije biesiady s Diejanijem, 5) Psaltry²⁶ tołkowuju Jeronimowu, Kassiodorowu i pr., 6) Proroczestwo tołkowoje, 7) Leksikon słowienskoj, kijewskoj pieczati, 8) Ałfawit azbucznyj, piśmiennoj, 9) Miniei-czetie, 10) Dionisija Areopagita, 11) Kormczuju, 12) Trebnik Iosifskij, pieczatnyj, 13) Stogław, 14) Maksima Greka, 15) Grigorija Amirickago, 16) Katechizis małyj, pieczatnyj, P. Mogiły, 17) Kniga o wierie, Moskowskoj piecz., 18) Kniga o wierie, Ostrożskoj piecz., 19) Nomokanon-kijewskij, Piotro-Mogilinskij, 20) Kiryłła Jerusalimskago, Ostrożskoj piecz., 21) Sobornik Moskowskij, 22) Służebnik Siergieja Radonieżskogo, 23) Margarit, 24) Jefriema Sirina, 25) Chronograf starogo pisma, 26) Anastasija Sinaita, 27) Letopisiec Kijewskij, 28) Baronija,

29) Lestwicznik, 30) Iosifa Wołockogo, 31) Nikołaja Czernogorca, 32) Simieona Tessałonskogo, 33) Gramatiku Moskowskuju, 34) Matwiejewy prawła, 35) Uwiet, 36) Praszczica, 37) Grigorija Nazianżina, 38) Służebnik I. Wołockogo, 39) Prołogi, 40) Kożmy Dikopłowa, 41) Piesń piesniej, tołkowuju, 42) Jewangelije powsiedniewnoje, 43) Apokalipsis Tołkowyj, 44) Służebnik Iowlewskij, 45) Skirzał, 46) O błażenstwach, 47) O bradach, 48) O antichristie, 49) Błagowiestnik, 50) Afanasija Aleksandryjskogo, 51) Riegłament, 52) O sojedinienij cerkwiej molebnoje pienije²⁶. W wykazie tym znalazły się książki najbardziej cenione przez starowierców, jak np. "Kormczaja"²⁷, "Kniga o wierie"²⁸, "Minei-czetie"²⁹, "Apokalipsis tołkowyj"³⁰, książki, na które powoływali się w polemice religijnej np. "Stogław"³¹ i przeciwko którym kierowali jej ostrze, jak np. "Skirzał"³² i "Uwiet duchownyj"³³.

Nie zachowały się materiały archiwalne ani opisy księgozbiorów z II połowy XVIII w. Ale trafiały do nich z pewnością druki tłoczone na zamówienie wyznawców starej wiary w typografiach bazylianów w Wilnie (1767-1800), w Supraślu (1772-1804) i Poczajowie (1778-1815), w Drukarni Akademii Wileńskiej (1779 i 1791), u Antoniego Tyzenhauza w Grodnie (1781-1798) i Piotra Dufoura w Warszawie (1785-1788), a także w Instytucie Staupigialnym we Lwowie (1790-1793)³⁴. Docierały na ziemię polskie i księgi z rosyjskiej, starowerskiej drukarni w Klincach (1786-1788)³⁵. Z około 300 wydań wytłoczonych dla starowierców we wszystkich tych oficynach, ponad 70, to wydania dwóch podstawowych ksiąg niezbędnych do odprawiania praktyk religijnych: psalterza i czasosłowu. Wraz z pozostałymi księgami religijnymi stanowią one ok. 65% wszystkich wydań³⁶. Pozostałą część stanowią księgi do czytania tzw. "knigi czetii" zawierające utwory wczesnej literatury chrześcijańskiej, apokryficznej, hagiograficznej, moralizatorskiej i historycznej (przedstawiającej historię rozłamu i życie codzienne starowierców), a wśród nich m.in. "Cwietnik awwy Dorofieja"³⁷, "Pomorskije otwiety"³⁸, i "Istorija o otcech i stradalcach sołowieckich"³⁹ oraz księgi dydaktyczne, jak np. "Azbuka"⁴⁰, "Uczebnyj Czasosłow"⁴¹ i "Jewangelije uczielnoje"⁴².

Nieco informacji o księgozbiorach i ich właścicielach mamy z XIX w. Najważniejszymi księgami dla starowierców zamieszkałych na ziemi suwalsko-sejneńskiej były, jak podaje Karol Mecherzyński, "Psalterz naukowy, Księga o wierze i Księga Cyrylla Jerozolimskiego".

kiego"⁴³. Pierwszy zwierzchnik i patriarcha "Filiponów Augustowskich" - Szczepan Afanasjew⁴⁴ "podał dla swych wiernych zasady wiary w księdze Kormczej zawarte". On też, oprócz niej, "do ksiąg religijnych policzył: Ewangelię oraz księgi Cyrylla Jerozolimskiego i Doroteusza (...), potem przyjęto jeszcze Potrebnik, w którym wyłożone są obrzędy i modlitwy religijne"⁴⁵. Z pewnością nie kończył się na tym kanon lektur przywódcy duchowego augustowskiej społeczności starowierców. Jego następcami byli Fiodor Timofiejew i Jefim Borysow. We wsi Pogorzelec nastawnikiem był syn Szczepana Afanasjewa Iwan Afanasjew, a jego następcą Wasyl Maksymow. W latach osiemdziesiątych XIX w. istniały już modlitewnie (tzw. molelnie) w Pijawnem Ruskim i Wodziłkach⁴⁶. Choć o ich zwierzchnikach i posiadanych przez nich księgach brak danych w literaturze przedmiotu, należy przypuszczać, że je posiadali i byli osobami odczytanymi, podobnie jak nastawnik wojnowskiej modlitewni Nikifor Borysiewicz Danowski. Jan Dobrowolski, duchowny jednowierców⁴⁷, wysłany w 1867 r. przez zwierzchnie władze kościoła prawosławnego w celach misyjnych pisał o nim "... czełowiek choroszo naczitannoj, błagonamieriennoj i otkryto dokazywajemoj swoi dzieła. Knig u Danowskogo, potrebnych k sowierszeniju służb, okazałos wieśma dostałoczno. Poka ja ich rassmatriwał, narodu nabrałos w dom stolko, czto, i pri otwieriennoj dwieri, było żarko"⁴⁸. O nastawniku drugiej modlitewni na Mazurach w Ładnym Polu (Śwignajnie) wiemy tylko, że część ksiąg miał on u siebie w domu, a pozostałe (ok. 22) w kościele starowierców⁴⁹. Poza nastawnikami, księgi posiadali również i inni mieszkańcy z Wojnowa i okolic. Około 20 z nich opisał z trudem, gdyż starowiercy nie pokazywali (i nie pokazują jeszcze obecnie) swoich ksiąg innowiercom, znany działacz nazurski, nauczyciel i kantor w Mikołajkach - Marcin Gerss (1808-1895)⁵⁰. Nauczył się on języka cerkiewnosłowiańskiego i na polecenie królewskiej komisji badał w latach 1834-1838 środowisko starowierców. Najcenniejszą z ksiąg, jak twierdził, była Biblia drukowana w Ostrogu w 1581 r. Jej posiadaniem szczylił się nauczyciel z Wojnowa, Timofiej, jeden z nielicznych inteligentów, który odegrał znaczną rolę w okolicy⁵¹. Ewangelię drukowaną w Moskwie w 1596 r. miał malarz Wasyl Samulow. Dużo ksiąg znajdowało się u sołtysa Sidora Borysowa, który miał wyrzuty sumienia, że z braku miejsca musi je trzymać na strychu⁵². Otrzymał je w spadku po bracie Jefimie, który od 1807 r.

był duchownym w Głębokim Rowie⁵³. Gerss wymienia i krótko charakteryzuje, nie podając już właścicieli następujące księgi: "Apostoł"⁵⁴ z 1596 r., Jana Złotoustego "Biesiedy" z 1620 r., "Mineja obszczaja" z 1650 r. i z 1645 r., które znajdowały się w Wojnowie i Nowym Polu (wszystkie wydane w Moskwie), "Czasosłow" z 1772 r., "Istoria o otcech i stradalcech sołowieckich" z 1788 r. i "O żytii christijanskom" z 1789 r. z Supraśla, "Psałtyr'" z 1779 r.⁵⁵ i "Prołog" z 1798 r. z Wilna, "Kirilłowa kniga" z 1791 r. z Grodna, Jana Złotoustego "Pouczenija" z 1797 r. (powinno być z 1798 r.) i "Sinodik i skitskoje pokajanje"⁵⁶ z 1798 r. z Poczajowa⁵⁷. Omawia też kilka ksiąg nie wymieniając roku i miejsca wydania. Były to: "Mineja obszczaja", "Mineja miesiacznaja" (na 12 miesięcy), "Triod' postnaja" i "Triod' cwietnaja" oraz "Kormczaja" i rękopis pt. "Potriebnik". Podano również, że często mazurskim starowiercom wypożyczali swoje księgi ich współwyznawcy z zaboru rosyjskiego, którzy mieli bogatsze zbiory⁵⁸. W 1897 r. kolonię starowierców na Mazurach odwiedził lipski profesor Frantz Tetzner. Pisze on, że liczbą około 30 ksiąg szczycił się jeden z najzamożniejszych i najbardziej świątliwych filiponów, Iwan Szlachcic ze wsi Piaski. Niektóre z nich, zdaniem Tetznera, były odpisami rękopisów z wojnowskiego klasztoru, które sam Szlachcic sporządzał na pergaminie upiększając je inicjałami. Żadnej z nich nie chciał odsprzedać Tetznerowi, nawet za cenę 30 marek⁵⁹. Książki ustawiano na półkach lub stolikach pod ikonami. Musiały być zamknięte na klamry ("zastiożki") i odwrócone nimi do ściany. W domu opisanym przez Tetznera specjalna półka na książki umieszczona była nad skrzynią służącą do przechowywania ubrań, a na "świętym stole", obok wspaniałej Biblii okutej złotą lub miedzianą blachą, stała Ewangelia lub psalterz, a obok leżały różańce (tzw. "lestowki"⁶⁰). Właściele tego domu musiały być człowiekiem zamożnym, bo były one rzadkością w zbiorach prywatnych. Ewangelia, według większości starowierców, nie mogła być domową książką, należało ją czytać tylko podczas nabożeństwa w modlitewni⁶¹. Poza tym, była bardzo droga i kupowano ją ze składek wszystkich wiernych do księgozbioru kościelnego.

W końcu XIX w. i na początku XX w., jak podają uczestnicy naukowej ekspedycji na Litwie, zorganizowanej w latach siedemdziesiątych przez bibliotekę AN ZSRR w Leningradzie, znakomitą bibliotekę odznaczającą się rzadkimi i cennymi księgami o treści dogma-

tycznej i polemicznej posiadała rodzina kupców wileńskich Pimonowów⁶². Jej główny zrab powstał za czasów Arystracha Mojsiejewicza Pimonowa (zm. 1915 r.), a powiększył ją Arseniusz Pimonow, przewodniczący Naczelnej Rady Staroobrzędowców w Polsce w okresie międzywojennym - członek senatu Rzeczypospolitej od 1930 r.⁶³ Badaczom udało się odnaleźć trzy rękopisy z biblioteki pimonowskiej. Były to: "Tołkowaja Psaltery" z XVII w., "Złatoust uczielnoj" i "Prieswietitiel" Wołockago⁶⁴. Wiadomo, że kilkadziesiąt starych druków w pięknych oprawach i zbiór rękopisów o treści religijnej (m.in. psalterz, czasowniki, służebniki i miesiacesłowy z XVII w.) podarował cerkwi we wsi Bałtramiszki na Litwie sam Arseniusz Pimonow⁶⁵. Losy pozostałej części księgozbioru nie są znane nawet potomkowi rodu prof. Leonidowi Pimonowowi⁶⁶ i długoletniemu przewodniczącemu Naczelnej Rady Staroobrzędowców w Wilnie Iwanowi Isajewiczowi Jegorowowi. Dużą i ciekawie dobraną bibliotekę, jak twierdzą uczestnicy drugiej naukowej ekspedycji, zgromadził inny działacz wileński, delegat na zjazd starowierców w 1925 r.⁶⁷, Aksim Stiepanowicz Dwojnikow. Odsprzedał on im polemiczny "Sbornik" zestawiony przez siebie i cztery rękopisy, z których najstarszy - zbiór kanonów i modolitw liczył sobie ponad dwieście lat⁶⁸. Rękopis pt. "Tołkowoje Jewangelije" z XVII w., z wieloma zapiskami własnościowymi i marginalnymi w języku polskim oraz wiele innych rękopiśmiennych ksiąg znaleziono w Kłajpedzie u przybyłego tam z Polski A.A. Moskalowa. Niektóre z nich, sam przepisywał i pięknie ozdobił. Kategorycznie jednak odmówił sprzedaży choćby jednego z nich⁶⁹. Członkowie rodziny Moskalowych mieszkają do dziś w Gabowych Grądach, Sejnach i Poćkunach. Są bardzo przywiązani do zasad swojej wiary. Nie tylko nie udostępnili do badań swoich pokaźnych, jak twierdzą inni starowiercy, księgozbiorów, ale uniemożliwili autorce niniejszego artykułu obejrzenia i opisanie zbioru znajdującego się w modlitewni w Gabowych Grądach k. Augustowa w woj. suwalskim.

Po drugiej wojnie światowej najwięcej, jak podaje Iwaniec, starych ksiąg religijnych można było znaleźć u starowierców na Mazurach⁷⁰. Jednak w ciągu kilkadziesiątu lat sytuacja bardzo się zmieniła. Większość mieszkańców Wojnowa i okolicznych wsi wyjechała do RFN i NRD, zabierając ze sobą księgi, gdzie do dziś wykorzystywane są do wspólnych nabożeństw i przy pogrzebach⁷¹. Część mieszkańców przeniosła się do miast i rozproszyła po całej

Polsce. Dlatego badania zbiorów były możliwe tylko w większych skupiskach (ośrodkach) starowierców: suwalsko-sejneńskim (Suwałki, Sejny, Wodзилki i Hołny-Wolmera), augustowskim (Augustów, Gabowe Grądy i Ełk) i mazurskim (Wojnowo, Gałkowo, Osiniak, Ruciane-Nida, Mrągowo i Olsztyn). Mieszka tam obecnie ponad 2 tysiące wyznawców starej wiary prawosławnej⁷².

Starowiercy niechętnie pokazują i dają do ręki swoje księgi innowiercom. Często sami odwracają karty i tylko wolno na nie popatrzeć z daleka. W wyjątkowych wypadkach pozwalają je obejrzeć osobom zaufanym. Do racji doktrynalnych dochodzi jeszcze obawa, że jeśli się je opisze, to zostaną one im odebrane lub ukradzione, a takie wypadki miały już miejsce w przeszłości. Dlatego z wielkim trudem autorka zdołała zbadać i opisać literaturę starowierską zgromadzoną w 25 domach w wyżej wymienionych miastach i wsiach północno-wschodniej Polski. Jest ona w tej chwili bardzo skromna i nie zaspokaja potrzeb społeczności starowierców. Liczy od jednej do kilku i kilkunastu pozycji, i tylko jeden z mieszkańców Sejnu mógł się poszczycić liczbą trzydziestu trzech książek. Przyczyn takiego stanu rzeczy jest kilka. Warunki społeczno-historyczne zdecydowały o tym, że sami starowiercy nie uruchomili jej produkcji na dłuższy okres⁷³, a nakłady tłoczonych w XVIII w. ksiąg szybko się wyczerpywały albo ulegały zniszczeniu. W latach 1860-1867 drukowaniem literatury dla starowierców zajmowała się tzw. "Sławianskaja Tipografija" w Piszcu (Johannisburgie) na Mazurach⁷⁴. Sytuacja na rynku wydawniczym poprawiła się nieco w końcu XIX w., kiedy religijne księgi dla starowierców zaczęła tłoczyć Typografija Jednowierców w Moskwie⁷⁵, a rozwinęła produkcję na większą skalę po 1905 r.⁷⁶ W latach 1927-1938 działalność wydawniczą prowadziła Naczelna Rada Staroobrzędowców w Polsce z siedzibą w Wilnie. Jednak brak czcionki cyrylicy utrudniał jej tłoczenie ksiąg do nabożeństw⁷⁷. Obecnie działająca Rada, dzięki pomocy profesora Pimownowa z Francji⁷⁸, w porozumieniu z Prawosławną Metropolią w Warszawie, wydała trzy książki o przeznaczeniu dydaktycznym⁷⁹. Mimo tych inicjatyw, ksiąg zawsze brakowało. W XIX w. wielu starowierców, a przeważali wśród nich ludzie ubodzy, nie stać było na kupno ksiąg, bo były one bardzo drogie⁸⁰. Niektórzy przepisywali je według starej tradycji rękopiśmiennej. Wymagało to jednak od przepisującego dużo czasu i nie lada umiejętności⁸¹. Braki we własnych zbiorach można było uzupełniać przez wypożyczanie ksiąg od sąsiada

lub z modlitewni. Księgozbiór kościelny stanowił i stanowi do dziś własność całej gminy wyznaniowej. Powstawał on z darów wiernych i zakupów z funduszy cerkiewnych. Obecnie starowiercy mogą korzystać z ksiąg religijnych zgromadzonych w modlitewniach w Suwałkach, Wodziłkach, Gabowych Grądach i Wojnowie⁸².

Analiza zebranego materiału badawczego (ok. 160 pozycji) wykazała przewagę ksiąg religijnych. Na drugim miejscu znalazła się literatura parareligijna i na trzecim dydaktyczna. Z ksiąg do sprawowania obrządku religijnego, znalazły się u starowierców takie, jak: "Czasosłow", "Psałtyr'", "Kanonnik", "Oktoich", "Irmosy", "Ustaw", "Potrebnik", "Mineja obszczaja", "Mineja prazdnicznaja", "Mineja służebnaja (miesiłacznaja)", "Triod' cwietajnaja" i "Triod postnaja", "Prołog" i "Swiatcy". Dodawszy do tego Ewangelię, wyżej wymienione tytuły wyczerpują listę ksiąg niezbędnych starowiercom do nabożeństwa (tzw. "bogosłużebnyje knigi"). Należy jednak podkreślić, że poza dwiema pierwszymi ("Czasosłow" odnaleziono w 13 domach, a "Psałtyr'" w 12 domach), pozostałe tytuły występują pojedynczo, lub najwyżej kilka razy. Literatura "czetia" jest reprezentowana przez księgi najbardziej cenione i poczytne w społeczności starowierskiej takie, jak: "Kniga o wierie", "Kormczaja", "Złatoust'" (Homilie Jana Złotustego), "Margarit" (Peła) Jana Złotustego, "Jefriema Sirina i awy Dorofieja pouczenija", "Służby, żytije i czudiesa iże wo swiatych otca naszego Nikoły Archijepiskopa mirlikijskich czudotworca", "Kniga żytije i ot czasti czudies powiedanije, priepodobnogo i bogonosnogo otca naszego Wasilija Nowogo spisano Grigorijem uczenikom jego", "Starczestwo", "Strasti Christowy", "Jewangelije tołkowoje" i "Apokalisps triechołkowyj" oraz kilka tytułów ksiąg mniej znanych. Bardzo lubiane były różnego rodzaju "sborniki" i "cwiethniki", mające swoje źródło w staroruskiej tradycji rękopiśmiennej. Zawierały one wypisy z ksiąg Biblii, wczesnochrześcijańskich pism ojców Kościoła, literatury hagiograficznej, apokryfów, kazań, pouczeń, kronik i powieści historyczno-wojennych, intinerariów i erudycyjnych kompilacji z dziedziny przyrodoznawstwa, geografii i historii rozłamu w cerkwi prawosławnej. Zachowało się kilka takich rękopiśmiennych i drukowanych sborników i cwiethników. Niektóre z nich udało się nawet sfotografować (il. 1 i 2). Z bogatej literatury polemicznej o charakterze religijnym i publicystycznym, która powstała w środowisku starowierców w wyniku sporów wokół

ПАТІРІКЪ ВЪНТЪСКИИ

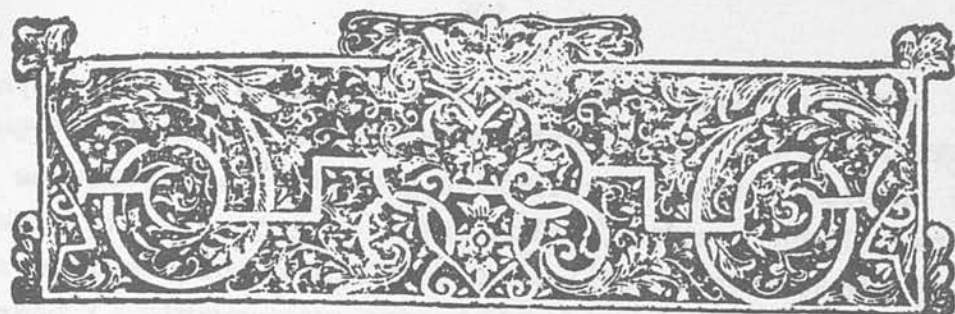
ли словеса полова прѣсныхъ иже духовен
ныхъ шцѣ . или конечнаго ради люкомъ
дѣла пѣстыню ищещи : горсина поспити
шихъ поговеси . Икоже рече двѣдъ . Се оудд
лиха бѣгла , иводвоиуса бондешини .
Такуи еси спсѣющаго мѣ . иимже обязазо
обрепощи некое бинѣ кинѣдо аки обре
тащенииѣ желаемѣ ропщениѣ наведе
шбовати показѣ . Икоже се шбезмолкии .

Гл҃ва А .

Рече двѣдъ антоніи . Икоже * медал
ци наведе оумирають . Икоже и мни
си кроме келіа . спростомъ тѣдию ти
бще . кезмолвники крѣпости шца
блѣють . Подобенъ оубо іакоже
рыси бѣоре тако инама икеліа
скоа шщатица . Егда когда медал
це кнѣ , заведемъ видѣреннее кра
неніе . Рече паки . іако егдаи въ
пустыни иже змолствѣа шщати брѣ

* рыби

Il. 1. Karta z rękopiśmiennego
"Sbornika" z końca XIX w. z
fragmentem z "Patierika
skitskago"

Преподобнаго мѣнѣма грѣка ^{свѣдѣннѣ} ^{дѣлѣ}
Ры гдѣи соблюдиши ны шѣрода егѣо и вобѣки .
чешѣ радн да нерече Окрестѣ нечестнѣи хѣ
дѣтѣ : и дѣже во вселѣнныи прострѣши мѣ
сленное око души , тамѣо всѣкѣо обрѣшешн
множѣщѣи и омрачѣющѣ тмѣ нечестнѣ хрѣтѣ
и борцовѣ . и мѣнѣтѣнѣ , начѣншѣ оубѣо шѣлѣтѣ и ра
кѣи царѣ грѣчѣскаго и простѣртѣ дѣже и до егѣо
врѣмени , на и ещѣ оубѣо и в послѣдѣющѣе пребѣти
хотѣщѣ , и коже азѣ шѣ бжѣтвенныхѣ писѣннѣ оучнѣм
бывѣю , дѣже и до и вѣннѣи самого богоборца антн
хрѣта . еже неслѣо далѣче естѣ , но прндѣ
рѣхѣ оубѣе стонтѣ . и коже бжѣтвенное писѣннѣ
оучнѣтѣ наѣз и вѣтвеннѣ глаголѣщѣ : на оимѣомѣ вѣ
цѣ бѣти хотѣщѣ всѣхѣ оустроеннѣ . и нрѣчѣ грѣ
чѣкѣи области престѣннѣ , и началѣ мѣчнѣтельствѣ
богоборца антнхрѣта , и вторѣомѣ на землѣ
спѣса хрѣта прншѣствнѣ .

Внѣи стѣи бжѣдохновѣннаѣ Книга , нарицѣемаѣ
соборникѣ напечатѣна вѣ типографнѣ Вѣупрѣслѣ
скоѣ , вѣ лѣто 1791 .

rewizji tekstów religijnych i zmian w obrzędku liturgicznym, przeprowadzonej za czasów patriarchy Nikona w połowie XVII w., autorka odnalazła tylko "Pomorskiye otwety"⁸³, skierowane przeciwko prawosławnej cerkwi, natomiast nie zachowały się teksty odzwierciedlające spory religijne związane z rozdziałem wyznawców starej wiary na wspólnoty i drobniejsze ugrupowania. Z podręczników starowiercy posiadają kilka wydań "Azbuki"⁸⁴, "Uczebnyj Czasosłow" (il. 3), "Ustaw obdierznago christijanskogo żitielstwa"⁸⁵, "Sobranije kratkija nauki o artikułach wiery"⁸⁶, "Osnownyje poniatija o wierie christowej. Uczebnoje rukawodstwo po Zakonu Bożiju dla dietiej staroobradcew pomorskogo sogłasija, obuczajuszczichsia w Prawitielstwiennyh szkołach Polszy"⁸⁷, "Staroobriadczeskij uczebnik po zakonu bożiju" i "Uczebnoje rukawodstwo dla osnownyh szkoł"⁸⁸.

Wśród 158 zarejestrowanych przez autorkę pozycji znalazło się: 20 rękopisów, 21 starych druków i 117 nowych, wśród których było kilkanaście kalendarzy cerkiewnych starowierskich i kilka numerów czasopism. I tak bardzo cenionych przez starowierców wczesnych rękopisów (tzw. "staropismiennyje") w badanych zbiorach nie zachował się żaden. Najstarszy rękopis pochodzi z końca XVIII w. i zawiera wypisy z tekstów liturgicznych, pouczenia ojców Kościoła i fragmenty z dzieła "Kniga o wierie". Pisany jest czarnym i czerwonym atramentem na papierze ze znakiem wodnym "Pro Patria" Gonczarowych z 1790 r. (Laucevicius poz. 2925) półustawem, a tytuły wiążą. Zdobiony jest zastawkami o charakterze roślinnym. Współoprany jest w deski obciążnięte w płótno z wyciśniętymi czarnymi kwiatami w rogach razem z tekstami przepisanyymi w 1815 i 1837 r. Na uwagę zasługują następujące rękopisy: "Triod' cwietaja" z 1886 r., "Swiatcy" z końca XIX w. i "Azbuka kriukowego pienija". Pierwszy z nich nie tylko pięknie napisał i ozdobił, ale i oparł mieszkaniec wsi Pogorzelec (obecnie woj. suwalskie). Na ostatniej karcie (po k. 584) w czarnej ramce czerwonym atramentem napisano: "Sija swiataja i bogoduchnowiennaja kniga, naricajemaja Triod' cwietaja napisasia w dieriewni Pogorelec, mnogo griesznym rabom Timofiejewom, w leto ot roźdiestwa christowa "1886" goda diekabria 24 dnia". Na karcie 548 widnieje jeszcze jeden zapis: "Sija Kniga prinadležit Michaiłu Stiepanowiczu Pierśjanowowu". Pisana jest czarnym i czerwonym atramentem, półustawem w języku cerkiewnosłowiańskim na papierze żeberkowym i grubym

гѣмъ бл҃гѣи . и шпѣтъ .
 въ чѣтырѣдесѣтницѣ же ст҃аго вели
 каго поста во вѣла неѣлаи вѣчеръ .
 шчырогѣстныа , аа же до шестыа
 неѣлаи , поскончѣннн Ненъи цр҃ю .
 ни чюдѣже глетса , то чюю тѣи вели
 кѣа поклоны сотворше . и шпѣс .

ѣще вѣчерѣа є часами , постѣ зѣ
 ток . тр҃гоє є пак , и по сѣбѣ нашѣ
 тѣи поми бѣ . та . матѣвѣ . Все ст҃ѣа
 тр҃онце . постѣ бѣди и ма тѣме . и по тр҃ѣ
 сла ны , та шлѣ ат . Бл҃гословѣа тѣа
 постѣ , дѣстѣиностѣ . сла . ны . тѣи по зѣ .
 тѣи бл҃гѣи . и шпѣс .

ПАВЕЧЕРНИЦА ВЕЛИКАА

Замлѣвъ ст҃ѣхъ сѣдѣ . аминь .
 цр҃ю ненъи . тр҃гоє . и по сѣбѣ на .
 гѣи помилѣи , вѣ . слава и нынѣ .
 прѣидите поклонѣмса , тр҃ѣ . и аще
 перваа неѣлаа , великаго поста ,
 гл҃е , шлѣмз , зѣд .

же влѣмощѣ моѣ воньми ,
 тѣи помощи ми потщѣса .
 да постѣдѣатса и поскраматса
 и шбѣи ашою мою . да вѣзвѣра
 тѣатса вѣспѣтъ и постѣдѣатса .
 мыслашии ми слаа . да вѣзвѣра
 тѣатса аѣе стѣдѣащеса , гл҃ато
 люшии ми . бл҃го же бл҃го же .

бѣ

Ил.3. Карты з литографичного wydania "Учебного Czasosłowa" Naczelnej Rady Staroobrzędowców w Polsce (z siedzibą w Wilnie) w 1927 г.

o odcieniu żółtawym. Obiećcia kart są barwione na czerwono. Na skórze pokrywającej deskę napisano w romboidalnej ramce "Iwan Siergiejewicz Fiedorow // 1886". Po bokach biegnie plecionka roślinna, a na grzbiecie więzią wytłoczono tytuł książki. Zachował się tylko jeden guz w dolnym prawym rogu i jedna mosiężna klamra (tzw. "zastiożka") o ładnym roślinnym wzorze. Następny rękopis pt. "Posledowanija cerkownogo pienija i wsieletniago sobranija od miesiaca sientiabria do miesiaca awgusta" jest kopią książki pt. "Swiatcy" wydanej przez starowierców w Piszcu w 1861 r. (il. 4). Starowiercy często przepisywali książki drukowane i robili to tak dokładnie, że nieraz spis treści odnosił się do pierwowzoru a nie do rękopisu⁸⁹. Do dziś tradycje pomorskiej szkoły rękopiśmiennej podtrzymuje starowiec, emerytowany nauczyciel z Ełku Tadeusz Jonik. Pokazał on autorce rzadko spotykaną azbukę śpiewaną "po solam"⁹⁰. Rękopis zdobiony jest pięknymi inicjałami w kolorze czerwonym, zastawkami wypełnionymi stylizowanym ornamentem roślinnym oraz finalikami. Szczególnie pięknie w kolorach czarnym, czerwonym, żółtym i zielonym są malowane kwiatowe i liściaste ozdobniki okalające kolumny zamykające tytuł pisany więzią i jego rozwinięcie półustawem.

Poza dwoma rzadkimi wydaniem sprzed reformy "nikoniańskiej" "Apostołem" z drukarni Fiodorowa z 1564 r. i "Jewangelii uczi-tielnoj" z wileńskiej oficyny Mamoniczów⁹¹, pozostałe stare druki pochodzą z polskich typografii: bazylianów w Wilnie, Supraślu i Poczajowie oraz Antoniego Tyzenhauza w Grodnie. Osiemnastowieczne wydania ksiąg religijnych, zwłaszcza wileńskie i poczajowskie są ładząco podobne do swoich pierwowzorów moskiewskich z I połowy XVII w. Wiernie naśladowały nie tylko treść, ale i wygląd zewnętrzny druków tłoczonych w drukarni Piczatnyj Dwor w Moskwie.

Wśród nowych druków, zwłaszcza potrzebnych do odprawiania nabożeństw, najwięcej jest przedruków ksiąg z czasów patriarchy Józefa (1642-1652) dokonywanych w typografii jednowierców w Moskwie, następnie Christijanskoj Typografii pri Prieobrażenskom Bogadielennom domie i moskiewskiej drukarni staroobrzędowej. Występują też takie miejsca wydania, jak: Pisz, Kowno, Kiszyniów, Ryga i Wilno. Do ciekawszych należy litograficzne wydanie księgi pt. "Uczebnyj Czasosłow". Ukazała się ona z inicjatywy Naczelnej Rady Staroobrzędowców w Wilnie. Rada była też wydawcą popularnych wśród starowierców kalendarzy cerkiewnych (il. 5) i czaso-

Ш	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С

Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С
Щ	Щ	А	К	С	Н	И	А	И	А	С

Il. 4. Fragment indikcjonu z rękopisu z końca XIX w. będącego kopią druku pt. "Świątacy" tłoczzonego w "Słowianskiej Typografii" w Piszcu w 1861 r.

Il.5. Wierzchnia strona okładki kalendarza cerkiewnego wydanego dla starowierców w 1938 r. w Wilnie przez Naczelną Radę Staroobrzędowców w Polsce.

№ 1.

Цѣна отомъльнаго полсѣра 75 гр.

ВѢСТНИКЪ
ВЫСШАГО
СТАРООБРАДЧЕСКАГО СОВѢТА
ВЪ ПОЛЬШѢ.

ВІЛЬНА.

1931

Il.6. Wierzchnia strona okładki
czasopisma "Więstnik Wysza-
go Staroobriadczeskago
Sowieta w Polsce" wydawanego
w Wilnie przez Naczelną Radę
Staroobrzędowców w Polsce w
latach 1929-1934

pisma "Wiestnik Wysszago Staroobriadczeskago Sowietu w Polsce" (il. 6). Obecnie starowiercy przywożą kalendarze ze Związku Radzieckiego. Wydają je: Wysszjy Staroobriadczeskij Sowiet Litowskoj SSR g. Wilnius, Moskowskaja Pomorskaja Staroobriadczeskaja obszczina, Moskowskaja Prieobrażenskaja staroobriadczeskaja obszczina i Leningradskaja Pomorskaja staroobriadczeskaja obszczina.

W badanych księgach zachowały się pojedyncze, luźne kartki - zakładki, z wierszami religijnymi, przedstawiającymi historię klasztoru sołowieckiego, męczeńską śmierć Awwakuma, sióstr Morozowych, niszczenie pustelni i klasztorów i niedostatki życia codziennego. Większość z nich uległa zaczytaniu i tylko Tadeusz Jonik miał niektóre spisane w zeszycie.

Prowadzone przez autorkę badania wykazały, że kanon lektur starowierców w Polsce nie różni się od rosyjskiego przedstawionego przez Mielnikowa⁹². Książka religijna jest czytana, wypożyczana, przepisywana, zachowuje swój prestiż, pełni rolę przedmiotu kultu w środowisku starowierców. Książka rękopiśmienna i drukowana funkcjonowała i uzupełniała bogatą twórczość ustną. Obie formy wzajemnie się uzupełniały i zaspokajały potrzeby duchowe społeczności starowierskiej. Jednak zasięg oddziaływania książki był bardziej ograniczony niż słowa mówionego. Złożyło się na to wiele przyczyn. Najważniejszą z nich był, i jest obecnie, odczuwalny brak książek starowierskich. W dawnych czasach cenzura, a z biegiem lat przyczyny natury technicznej i materialnej związane z używaniem czcionki cyrylicy uniemożliwiały pełne zaspokojenie potrzeb czytelniczych tej społeczności.

Przypisy

¹ Artykuł niniejszy jest skrótem części rozdziału "IV. Księgozbiory i czytelniczy" mojej pracy doktorskiej pt. "Kultura książki staroobrzędowców w Polsce" Warszawa 1987, przygotowanej pod kierunkiem prof. dr hab. Barbary Bieńkowskiej (maszynopis znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego).

² Ich historię odtworzono na podstawie fragmentarycznych wiadomości zamieszczonych w następujących pracach: M. Lilejew, Iz istorii raskoła na Wietkie i w Starodubie XVII-XVIII w.w. Wyp. 2 "Izwestija Istoriko-filologiczeskogo Instituta kniazia Biezbordko w Nieżynie", Nieżyn 1902, t. 20, s. 150-151, 166-168; 1904, t. 21, s. 203-205; S.P. Łuppow, Kniga w Rossii w poslepie-

trowskoje wriemia 1725-1740, Leningrad 1976, s. 288-289; tenże, Kniga w Rossii w pierwoj czetwierti XVIII wieka, Lenigrad 1973, s. 264-267; M. Gerss, Die Glaubenslehren der Philipponen zur Zeit ihrer Einwanderung in Ostpreussen, "Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia", 1910, Bd. 15, s. 1-27; F. Tetzner, Die Philipponen in Ostpreussen, "Globus" 1899, Bd. 76, nr 12, s. 181-192; (K. Mecherzyński), Wiadomości o filiponach polskich, "Rocznik Ces. Król. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego". Poczet trzeci, osobne odbicie z t. 5, Kraków 1861, s. 12, 30-31; I. Dobrowolskij, Missionierskij otczet o pojezdkie k raskolnikom koroletstwa pruskogo, "Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik" 1886, R. 10, nr 1, s. 8; E. Iwaniec, Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII-XX w., Warszawa 1977, s. 168-173; E. Sukertowa-Biedrawina, Filiponi na ziemi mazurskiej, "Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 1961, nr 1 (71), s. 60-61; W. Jakubowski, Z historii kolonii staroobrzędowców rosyjskich na Mazurach, "Slavia Orientalis" 1961, R. 10, nr 10, s. 87-88; J. Łabynczew, Kiryłłowskoje knigopieczatanije bazylian w Supraśle (maszynopis pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr B. Kocowskiego, Wrocław 1976, s. 80-88 i przechowywanej w Bibliotece Instytutu Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Wrocławskiego); tenże, Czitatieli supraślaskich staroobriadczeskich izdanij i ich zapiski na ekziemplariach sobranija otdieła riedkich knig Gosudarstwiennoj Biblioteki SSSR im. W. Lenina, "Fiedorowskije cztienija 1976", Moskwa 1978, s. 77-81; N.J. Bubnow, I.F. Martynow, L.A., Pietrowa, Archieograficzeskaja ekspiedycja Biblioteki AN SSSR 1974 g. w Litwu, [w:] Rukopisnyje i riedkije pieczatnyje knigi w fondach Biblioteki AN SSSR. Leningrad 1976, s. 129-141; A.Ch. Gorfunkiel, Nachodki staropieczatnych knig, [w:] Rukopisnoje nasledije driewniej Rusi. Po matieriałam Puszkinskogo Doma, Leningrad 1972, s. 394; T.F. Martynow, Itogi, archieograficzeskogo obsledowanija siewiernogo Kawkaza i Niżniego Powołożija w 1975-1976 gg. [w:] Rukopisnyje i riedkije pieczatnyje knigi w fondach Biblioteki AN SSSR, Leningrad 1976, s. 142-157; "Wiestnik Wysszago Staroobriadczeskago Sowjeta" 1929, nr 4, s. 2-3; "Wiestnik..." 1931, nr 4-5, s. 18, 26 i 31; "Wiestnik..." 1934, nr 1-2, s. 10-17.

³ Już po napisaniu pracy autorka zbadała jeszcze księgi będące w posiadaniu rodziny Makarowskich w Olsztynie i uwzględniła przy analizie w niniejszym artykule.

⁴ Wietka - wyspa na rzece Soż, dopływie Dniepru (w powiecie rzeczycskim). Starowiercy zasiedlili ją w końcu XVII w., kiedy była ona własnością starosty mozyrskiego Karola Kazimierza Chaleckiego.

⁵ J. Łabynczew, Kiryłłowskoje..., s. 80.

⁶ N.M. Nikolskij, Istorija russkoj cerkwi, Moskwa 1983, s. 238.

⁷ J. Łabynczew, op. cit., s. 80.

⁸ Dotychczas udało się autorce opisać 7 wydań (3 "Czasownika" i 4 "Psałtyria") dla starowierców tłoczonych w oficynie Bractwa przy cerkwi "Objawienia Pańskiego" w Mohylewie w latach 1701-1773. Opisy tych ksiąg zamieszczono w pracy doktorskiej "Kultura..., s. 69-72 i aneks 1, s. 1-2. "Czasosłow" - księga liturgiczna bizan-

tyńsko-słowiańska zawierająca teksty wieczerni (to ją odróżnia od przednikonowskich wydań), czasu 3, 6, 9, utreni, czasu 1, powieczernicy wielikoj, tropari woskresnyje, bogorodiczny i upokoj na 8 głosów, dniwnyje, połunoszcznicy powsiedniwnyje, woskriesnyje, kanon angiełu chranitielu, za jedinoumierszego, sobornik 12 miesiacam, paschalija. Służy do codziennej modlitwy. Teksty stałe 9 godzin liturgicznych używane są do odprawiania tychże godzin łącznie z tekstami stałymi ze "Służebnika" (czyta je nastawnik). Teksty zmienne ułożone na 8 głosów czyta się pomiędzy I a XXXII niedzielą po zesłaniu Ducha św. i w okresie przedpościa, W. Postu i Pięćdziesiątnicy.

⁹ Dotychczas bibliografom znany jest tylko "Psałtyr" z 1717 r. będący wiernym przedrukiem mohylewskiego psalterza z 1705 r. Por. T.N. Kamieniewa, Czernigowskaja tipografija, jejo diejatielnost i izdanija (1646-1818). "Trudy, Gosudarstwiennoj Ordiena Lenina Biblioteka SSSR", Moskwa 1959, t. 3, s. 236.

¹⁰ M. Lilejew, Iz istorii..., t. 20, s. 150-151.

¹¹ Na temat wspólnoty diakonowców pisze E. Iwaniec, op. cit., s. 43-44.

¹² Oktoich - księga liturgiczna cerkiewno-słowiańska zawierająca teksty nabożeństw dla niedzieli i dni cyklu tygodniowego, podzielonego w ciągu roku według ośmiu tonów muzycznych systemu bizantyńskiego. Teksty z księgi "Oktoich" nie czyta się tylko w sobotę XXXV tygodnia po zesłaniu Ducha Świętego i dwanaście Świąt Pańskich. Tylko fragmenty czyta się w okresie Pięćdziesiątnicy, w niedziele i dni powszednie. U starowierców spotyka się wydanie dwuczęściowe, głosy 1-4 i 5-8. W rękopiśmiennych odpisach najczęściej spotyka się "Oktaj notnyj". Zawiera on wybrane z "Oktoicha" teksty nabożeństw na niedziele i dni tygodnia w opracowaniu nutowym.

¹³ Mineja - księga liturgiczna bizantyńsko-słowiańska zawierająca porządek służby bożej, jako codziennej oficjalnej modlitwy, dla świąt ruchomych cyklu rocznego. "Mineja obszczaja" zawiera teksty wspólne dla świąt nie posiadających tekstów liturgicznych własnych, dla świąt pańskich i maryjnych, bogorodiczny i paremije "Mineja miesiacznaja" (służebnaja) - zawiera teksty nabożeństw w porządku kalendarzowym (rozłożone według porządku obchodzenia ich dni w ciągu 12 miesięcy). Najczęściej wydawano mineje na każdy miesiąc oddzielnie. Jest jeszcze "Mineja prazdnicznaja" zwana przez starowierców "Trefałogionem". Jest to książka cerkiewna zawierająca wybór z minei miesięcznej tekstów nabożeństw większych świąt.

¹⁴ Prołog - książka cerkiewna zawierająca w układzie kalendarzowym dni miesiąca krótkie żywoty świętych.

¹⁵ S.P. Łuppow, Kniga w Rossii w pierwoj czetwierti XVIII wieka..., s. 266.

¹⁶ Triebnik - zwany też "Potriebnikiem". Używany jest przez starowierców "Triebnik bolszoj". Jest to księga cerkiewna zawierająca porządek nabożeństw i teksty odczytywane przy posługach religijnych m.in. do udzielania sakramentów, błogosławieństw i poświęceń.

- 17 Triod' cwielnaja - księga liturgiczna bizantyńsko-słowiańska zawierająca teksty nabożeństw ruchomych przypadających w okresie wielkanocnym (zaczyna się uroczystością Wielkanocy), a kończy na pierwszej niedzieli po zesłaniu Ducha Świętego. "Triod' postnaja" - księga liturgiczna bizantyńsko-słowiańska zawierająca teksty nabożeństw ruchomych przypadających w okresie przedpościa, Wielkiego Postu i Wielkiego Tygodnia.
- 18 S.P. Łuppow, op.cit., s. 265.
- 19 Historię wspólnoty opisuje E. Iwaniec, op. cit., s. 40-41 i 61.
- 20 Ibidem, s. 43 i 44-47.
- 21 Ibidem, s. 61.
- 22 Ibidem.
- 23 M. Lilejew, op. cit., s. 167.
- 24 S.P. Łuppow, Kniga w poslepietrowskoje wriemia 1725-1740, Leningrad 1976, s. 289.
- 25 Ibidem, s. 288.
- 26 M. Lilejew, op. cit., s. 166-167.
- 27 "Kormczaja" - przekład bizantyńskiego "Nomokanonu", zbioru prawodawstwa kościelnego oraz odpowiednich przepisów prawa państwowego.
- 28 "Kniga o wierie" jest zbiorem dogmatyczno-polemicznych utworów zebranych przez igumena kijowskiego klasztoru - Nataniela i wydanych po raz pierwszy w Moskwie w 1648 r. Książka ta była szczególnie ceniona przez starowierców ze względu na rozdział trzydziesty mówiący o nadejściu Antychrysta.
- 29 "Minei-Czetji" - zbiór tekstów hagiograficznych uporządkowanych według kalendarza świąt ruchomych. Najbardziej popularne były "Minei Makariewskije" - 12-tomowe dzieło literackie powstałe w XVI w. z inicjatywy Makarego - metropolity moskiewskiego (1542-1564) zawierające niemal cały dorobek rękopiśmienny dawnej Rusi, oraz uzupełnienie o nowszą literaturę hagiograficzną dawnych ksiąg Czetji-Minej.
- 30 "Apokalipsis tołkowyj" - Apokalipsis apokryficzna komentowana.
- 31 "Stogław" - zbiór postanowień soboru prawosławnej cerkwi z 1551 r. zgrupowany w stu rozdziałach ("sto głów").
- 32 "Skirzał" - tablica praw cerkiewnych, przetłumaczone z greckiego dzieło mnicha Jana Nafanailosa omawiające zagadnienia liturgii, sakramentów i obrzędów na prawosławnym Wschodzie, uzupełnione o szereg uchwał i pouczeń rosyjskiego kościoła po soborze w 1656 r., na którym wyłączono z Kościoła wszystkich żegnających się dwoma palcami (starowierców).

33 "Uwiet duchownyj" - Pouczenia duchowne - księga skierowana przeciw starowiercom, a wydana przez władze duchowne po stłumieniu wystąpień starowierców w Moskwie 20 września 1682 r.

34 Drukarstwo staroobrzędowe autorka omawia w swojej pracy doktorskiej pt. "Kultura książki staroobrzędowców w Polsce", s. 68-132.

35 O historii tej drukarni piszą: P. Mielnikow-Pieczerskij, Zapiska o staroobriadczeskich tipografijach w Klincach, Machnowkie, Majdanie Poczapinieckom, [w:] Połnoje sobranije socziniernij P.I. Mielnikowa (Andrieja Pieczerskiego), Wyd. 2 S-Pietierburg 1909, t. 7, s. 353-363; W. Siemiennikow, Tipografii raskolnikow w Klincach, "Russkij Bibliofil" 1912, nr 1, s. 58-63; M. Tiszczenko, Klinciwski drukarni starowiriw, "Bibliograficzeskije wisti", 1927, nr 1, s. 65-79.

36 Obliczenia te przeprowadzono na podstawie materiału zebranego do pracy doktorskiej autorki. Dalsze badania pozwolą ustalić, w jakim stopniu sporządzony przez autorkę rejestr ksiąg drukowanych dla starowierców jest kompletny.

37 "Cwietnik awwy Dorofieja" - zbiór pouczeń apostołskich, ewangelii i tekstów liturgicznych (godzin kanonicznych dziennych i nocnych) zebranych i opracowanych przez Doroteusza z Gazy (VI w.).

38 "Pomorskiye otwiety" - znakomity traktat teologiczny napisany przez braci Andrzeja (1674-1730) i Szymona (1683-1740) Denisowów i innych mnichów w klasztorze na Wygu (na północny-wschód od jeziora Onega nad Morzem Białym w 1723 r. Powstał on w odpowiedzi na 106 pytań sformułowanych przez kapłana zakonnego Neofita, wysłannika św. Synodu na rozmowy z wygowskimi starowiercami. Por. Rękopis "Pomorskiye otwiety", Biblioteka Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, sygn. 207; O działalności braci Denisowów i klasztorze na Wygu piszą m.in. J. Łabynczew, Polska literatura w krupniejszej staroobriadczeskiej bibliotekie XVIII w., "Fiedorowskije cztienija 1978", Moskwa 1981, s. 197-201; N.M. Nikolskij, op. cit., s. 259-260; Opisanije rukopisiej i knig, chraniaszczichsia w Wygoleksinskoj bibliotekie. Sost. E. Barsowym, S.-Pietierburg 1874, s. 4-5; "Staroobriadczeskij cerkownyj kalendar' na 1966 god", Riga 1966, s. 5-9.

39 "Istorija o otcech i stradalcech sołowieckich" - utwór napisany przez starowierców, zawierający historię męczeńskiej śmierci mnichów z klasztoru Sołowieckiego. Mnisi tego klasztoru nie uznali zmian wprowadzonych do ksiąg religijnych i obrządku cerkiewnego i przez siedem i pół roku bronili się przed wojskami carskimi, które chciały go wziąć siłą. W styczniu 1676 r. wojska carskie zdobyły klasztor-twierdzę. Większość obrońców "starej wiary" zginęła, a pozostałych przy życiu przeniesiono do innych klasztorów. O historii klasztoru piszą m.in. L. Bazyłow, Historia Rosji, wyd. 2, Warszawa 1985, t. 1, s. 258-259; N.M. Nikolskij, op. cit., s. 140-145; Makarij (Bułgakow M.), Istorija russkago raskoła izwiestnago pod imieniem staroobriadstwa, S.-Pietierburg 1855, s. 197-218.

40 "Azbuka" - Elementarz zawierający fragmenty tekstów liturgicznych, modlitw, alfabet cyrylicy i system cyfrowy.

41 "Uczebnyj Czasosłow" - księga zawierająca teksty "Czasosłowa" przeznaczone do odczytywania w szkole, mająca praktyczne zastosowanie w nauce języka cerkiewnosłowiańskiego i porządku Służby Bożej. Nie jest księgą liturgiczną.

42 "Jewangelije ucziitelnoje" - zawiera zbiory nauk na tematy ewangeliczne. Nie ma charakteru księgi liturgicznej. Służy do odczytywania w szkole, do praktycznej nauki języka cerkiewnosłowiańskiego.

43 Księga Cyryla z Jerozolimy, zwana przez starowierców "Kirikłowoj knigoj", była uważana za wyznawców starej wiary za natchnioną i proroczą. Twierdzili oni, że jej autorem jest Cyryl z Jerozolimy. W rzeczywistości, tylko tytułowe kazanie było jego, natomiast wszystkie pozostałe utwory zamieszczone w tej księdze pochodziły od Stefana Zizanija, Były napisane pod koniec XVI w. i skierowane przeciwko unii religijnej z 1596 r.

44 Szczepan Afanasjew wywodził się z linii duchownych "przednikoniańskiego" wyświęcania i dlatego cieszył się wielkim uznaniem wśród starowierców. Szerzej o Afanasjewie pisze E. Iwaniec, op. cit., s. 83.

45 K. Mecherzyński, op. cit., s. 31, przypis.

46 E. Iwaniec, op. cit., s. 157.

47 Jednowierstwo - unia części starowierców z oficjalnym kościołem prawosławnym. Podporządkowali się oni hierarchii prawosławnej, ale zachowali szereg form starego obrządku. Używali tylko ksiąg liturgicznych wydanych przed 1654 r.

48 I. Dobrowolskij, op. cit., s. 8.

49 M. Gerss, op. cit., s. 11.

50 E. Iwaniec, op. cit., s. 12.

51 Informacje o Timofieju znajdują się w spisach sporządzonych przez władze pruskie, zob. akta Arch. Woj. w Olsztynie, Rejencja Olsztyńska, sygn. I 4485; zob. też M. Gerss, op. cit., s. 6; E. Sukertowa-Biedrawina, op. cit., s. 61.

52 Informacje o Wasylu Samulowie i Sidorze Borysowie znajdują się w aktach Arch. Woj. w Olsztynie, op. cit.,; zob. też M. Gerss, op. cit., s. 3; E. Iwaniec, op. cit., s. 170.

53 O bracie Jefimie pisze E. Iwaniec, op. cit., s. 87 i 170.

54 "Apostoł" - księga liturgiczna bizantyńsko-słowiańska zawierająca, w węższym zakresie, teksty Dziejów i Listy Apostolskie (i taka jest używana przez starowierców), a w szerszym, zmienne części mszalne, formularze żałobne i na wszelkie potrzeby, "Apostoł" czyta się podczas mszy. Podobnie jak w Ewangelii rozróżnia się dwie redakcje "Apostoła": "Apostoł - tetr" i "Apostoł-aprakos".

55 Jest to rzadkie wydanie Drukarni Akademii Wileńskiej. Dotychczas bibliografom są znane tylko dwa druki starowerskie z tej oficyny, wymieniony "Psałtyr" z 1779 r. i "Cwietnik awwy Dorofieja" z 1791 r.

56 "Sinodik" - jest to Dyptyk, księga pamiątkowa, zakładana przez świątynie, zawierająca spisy osób zmarłych, imiona których są odczytywane podczas Liturgii św. wieczyście. A. Znosko, Mały słownik wyrazów starocerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej, Warszawa 1983, s. 289, "Sinodik i skitskoje pokajanije" w wydaniu dla starowierców zawiera, oprócz stałych tekstów cerkiewnych o tematyce pogrzebowej, wykaz świętych do czasów reformy Nikona w połowie XVII w. i bojowników o starą wiarę z zaznaczeniem miejsca i okoliczności śmierci.

57 M. Gerss, op. cit., s. 5-12.

58 Ibidem, s. 12.

59 F. Tetzner, op. cit., s. 185-186; E. Iwaniec, op. cit., s. 171.

60 Lestowka (lesinka lub wierwica) - służy do określenia liczby odmawianych modlitw i pokłonów. Często, przy braku ksiąg służy do odprawiania nabożeństw - tzw. służba "po lestowkie". Z wyglądu przypomina nieco katolicki różaniec.

61 M. Gerss, op. cit., s. 6.

62 N.J. Bubnow, I.F. Martynow, L.A. Pietrowa, op. cit., s. 130, 132, 134.

63 Arsenij Moisiejewicz Pimonow 16 listopada 1930 r. został wybrany posłem na sejm RP w Święciańskim okręgu wyborczym nr 64. Szerzej na ten temat: Pierwyj staroobriadczeskij dieputat w Polskom Siejmie, "Wiestnik Wysszago Staroobriadczeskago Sowjeta w Polsce" 1930, nr 4-5, s. 12; zob. też "Cerkownyj Staroobriadczeskij Kalendar' na 1938 god", Wilno 1938, s. 39-40.

64 N.J. Bubnow, I.F. Martynow, L.A. Pietrowa, op. cit., s. 132,

65 Ibidem, s. 134.

66 W liście do autorki z maja 1985 r.

67 Na temat Zjazdu zob.: Trudy pierwego wsiepolского staroobriadczeskogo zjezda sosotajwszegosia w g. Wilnie 2/15, 3/16/ i 4/17/ oktiabria 1925 goda, Wilno 1925.

68 I.F. Martynow, op. cit., s. 144.

69 N.J. Bubnow, I.F. Martynow, L.A. Pietrowa, op. cit., s. 135.

70 E. Iwaniec, op. cit., s. 172.

71 Z relacji starowierca Waclawa Fiedotowa z Mrągowa, który już kilkakrotnie odwiedzał swoją rodzinę i znajomych starowierców mieszkających w RFN.

72 Informacja uzyskana od Waclawa Fiedotowa z Mrągowa.

73 Próby nielegalnego wydawania i posiadania zasobu typograficznego były ostro karane. Dopiero w 1784 r. kupcy Jakow Żeleźniakow i Dymitr Rukawisznikow, a później i Fiodor Kartaszow, w związku z ustawą z 1783 r. o wolnych drukarniach, uzyskali zezwolenie cenzury carskiej na dokonywanie przedruków starych ksiąg. Była to pierwsza i jedyna legalnie działająca drukarnia założona przez samych starowierców w Rosji (w Klincach). Działała w latach 1786-1788 legalnie, a później przez jakiś okres nielegalnie. Zob. J. Łabyncew, Pamiatniki drienierusskoj pismienności w izdaniach staroobriadczeskich tipografij XVIII-XX w., "Kniga. Issledowanija i materiały." Sb. 39, Moskwa 1979, s. 173, 176; A.S. Ziernowa, Metodika opisanija staropieczatnych knig kirillowskoj pieczati, [w:] Trudy/Gosudarstwienaja biblioteka SSSR im Lenina/1960, t. 4, s. 243.

74 Powstała ona z inicjatywy przeora klasztoru męskiego starowierców w Wojnowie k. Rucianego-Nigdy w budynku drukarza Antoniego Gąsiorowskiego w Piszcu. Jego nazwisko widnieje tylko na dwóch egzemplarzach: książce "Carskij put'" (1860) i w pierwszym egzemplarzu gazety "Istina". Drukarnia była własnością klasztoru, a od 1863 r. jednego z mnichów Gołubowa (Konstantina Jefimowicza Czajkowa). Ogółem w drukarni ukazało się 17 druków, 10 numerów "Istiny" (początkowo ukazywała się jako gazeta, a od 1867 r. została przekształcona w czasopismo pod tym samym tytułem). Działalność "Drukarni Słowiańskiej" na Mazurach omawia dokładniej E. Iwaniec, Wydawnictwa "Drukarni Słowiańskiej" na Mazurach w latach sześćdziesiątych XIX stulecia, "Slavia Orientalis" 1976, R. 25, nr 2, s. 229-237 i Z. Jaroszewicz, Kultura..., s. 107-122.

75 Szerzej o działalności tej drukarni pisze P. Mielnikow, op. cit., s. 374-375.

76 J. Łabyncew, op. cit., s. 177.

77 Starowiercy wiernie trzymali się zasady, że książki religijne musiały być wydawane w języku cerkiewnosłowiańskim na wzór moskiewskich donikonowskich. O działalności wydawniczej Naczelnej Rady pisze Z. Jaroszewicz, op. cit., s. 112-119.

78 Prof. Leonid Pimonow, potomek, kontynuator zasłużonego dla "starej wiary" rodu wileńskiego starowierców, utworzył "Fundację im. Rodziny Pimonowów". Ze środków tej fundacji mają być odremontowane zabytki architektury sakralnej starowierców, utworzona biblioteka przy domu parafialnym w Suwałkach i wznawiane wydania ksiąg do nauczania języka cerkiewnosłowiańskiego i religii.

79 Były to wydania faksymilowe następujących ksiąg: Azbuka dla naczalnego uczenija, Riga: Izd. Griebiszczikowskoj Staroobriadczeskoj obszcziny 1915, 24 k.; Staroobriadczeskij uczebnik po zakonu bożiju. Uczebnoje rukawodstwo dla osnownych szkół. Cz. 1

Dwinsk: Gorodskaja tipografija 1928, 8° 90 s.; Uczeńbik po zakonu bożija dla uczaszczichsia staroobriadcew russkich osnovnych szkoł (I stupień). Oprac. I.N. Zawołoko, wyd. 2 pierierabotannoje. Riga: Izd. Sowjeta Riżskoj Griebienszczikowskoj Staroobriadczeskoj Obszcziny 1936.

80 Związane to było z wymaganiami, jakie stawiali wydawcom starowiercy. Przedruki musiały słowo w słowo odpowiadać pierwotnym wzorom z moskiewskiej drukarni Pieczatnyj Dwor w Moskwie z I poł. XVII w., musiały mieć podobny krój czcionki, wielkość, takie same wzory i liczbę elementów zdobniczych oraz oprawę w deski, obciągniętą bogato zdobioną skórą i zamykaną na ozdobne klamry.

81 Rękopisy przepisywano według wzoru pisma zw. "półustawem", gęsim piórem, specjalnie wyrabianym według starych recept atramentem. Zdobiono je według rozpowszechnionego od końca XVI w. stylu pomorskiego. Łączył on w sobie elementy ludowych wzorów i wczesnego zdobnictwa książkowego zarówno rękopiśmiennego, jak i drukowanego, przeważnie o wzorach roślinnych, zastawkami, ozdobnymi inicjałami i finalikami. Szczególnie dużo czasu poświęcano wykonaniu karty tytułowej i przedtytułowej. Kolumnowe ramki upiększono zastawkami z cienkim rysunkiem liści akantu, ostów, kiści winogron i innych roślin wykonanych czarnym, zielonym i żółtym kolorem. Podłoże, na którym wykonywano ozdobniki, pokrywano złotym kolorem.

82 Księgozbiory modlitewni, poza jednym w Gabowych Grądach, autorka opisała w swojej pracy doktorskiej: "Kultura...", s. 174-195.

83 Wydane one zostały w 1911 r. w Moskwie z rękopisu z 1723 r.

84 Były to następujące wydania: Kaunas, I poł. XX w.; Moskwa, pocz. XX w. (prawdopodobnie drukarnia staroobrzędowa); Moskwa, 1907 (drukarnia jednowierców) i Moskwa 1907 (drukarnia jednowierców).

85 Wydany w Pieszce przez Gołubowa w 1865 r.

86 Począjów, drukarnia bazylianów, ok. 1790 r.

87 Wilno: Izd. Wysszago Staroobriadczeskago Sowjeta w Polsce w 1928 r.

88 Por. przypis 79.

89 Tak było na przykład z księgą pt. "Lestwica" przepisana przez mnichów klasztoru wojnowskiego z wydania warszawskiego z 1785 r.

90 Tak nazywają starowiercy na suwalszczyźnie śpiew neumatyczny, jego opis, zob. E. Koschmider, Teoria i praktyka rosyjskiego śpiewu neumatycznego na tle tradycji staroobrzędowców wileńskich, "Ateneum Wileńskie" 1935, R. 10, s. 295-305.

91 Jest to wierny przedruk księgi "Jewangelije ucztitelnoje" wydanej w Zabłudowie w 1569 r.

⁹² Sbornik w pamiat' P.I. Mielnikowa (Andrieja Pieczerskogo).
Dziejstwija Niżegorodskoj Gubernskoj Uczonoj Archiwnoj Komisii,
t. 9, Niżnij - Nowgorod 1910, s. 293-314.

SUMMARY

The article is a shortened version of a chapter entitled "Libraries and Readers", being a part of a doctoral dissertation called "The culture of the book among Old Believers in Poland," written under the direction of Professor Barbara Bienkowska.

The dissertation presents the history of collecting private libraries by Old Believers living in historical borders of Poland from the end of the 19th century up to now. On the basis of the literature of the subject as well as the analysis of publications issued for Old Believers in the period 1701-1987 (for the first time made by the author), and the state of 25 collections of books coming from 13 places in Olsztyn and Suwałki voivodships (158 book items were registered), the author discusses ways of purchasing books, the size, the character, and the value of collections.

The core of the collections was manuscripts and prints which came with their owners from Russia. From the beginning of the 18th century the collections were completed with prints pressed in Poland or hand-copied. Though Old Believers tried to collect as many books as possible only in a few homes greater number of books could be found (30 at the most). Most frequently an Old Believer owned one or some books, first of all psalters and elementary books. Apart from religious literature, which was indispensable for the purposes of worship), books for reading ("czetii knigi") were collected, mainly dealing with early Christian and Old Russian tradition, and the history of schisma. The third kind of books owned by Old Believers consists of manuals for teaching religion as well as Old Slavonic language. Apart from books Old Believers collected periodicals and Orthodox calendars. They also willingly copied and read religious and historical as well as moralizing poems.

Books dealing with religious subjects are still widely read, borrowed, copied and respected as well as still are the object and the instrument of worship of Old Believers.

